

Віталій Щербак
Київський університет імені Бориса Грінченка

ШЛЯХИ УТВЕРДЖЕННЯ КОЗАЦТВА НОВОЮ СОЦІАЛЬНОЮ ВЕРСТВОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті аналізуються шляхи утвердження козацтва новою соціальною верствою Речі Посполитої протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. Акцентується увага на еволюції його взаємовідносин з іншими групами населення, місцевою та королівською владою.

Ключові слова: козацтво, Річ Посполита, королівська влада, місцеві урядовці, державна політика.

Witali Szczerbak. Drogi kształtowania Kozaczyzny jako nowej warstwy społecznej Rzeczypospolitej.

W artykule analizuje się drogi kształtowania Kozaczyzny jako nowej warstwy społecznej Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI - pierwszej połowie wieku XVII. Uwagę skupia się na ewolucji jego relacji z innymi grupami, władzami lokalną i królewską.

Słowa kluczowe: Kozaczyzna, Rzeczypospolita, władza królewska, urzędnicy lokalni, polityka państwowa.

Shcherbak Vitalii. Ways of establishing of cossacks by a new social stratum in Rzeczypospolita.

In the article it is analyzed the ways of establishing of Cossacks as new social stratum of Polish-Lithuanian Commonwealth during the second half of XVI – the first half of XVII c. Attention is focused on the evolution of its relationship with other social groups, local and royal authorities.

Keywords: Cossacks, Rich Pospolyta, royal authorities, local authorities, governmental policy.

Законодавство ранньомодерної доби, обумовлене поєднанням права на землю з політичними правами, спиралося на станову належність. Водночас тогочасне право існувало не в формі загальних законів, а як сукупність привілеїв для кожного стану, які підкреслювали відмінності щодо характеру і обсягу правочинності. Нова соціальна група населення Речі Посполитої - козацтво в другій половині XVI ст. об'єктивно мала зайняти своє окреме місце в системі суспільних відносин. Однак існуюче законодавство метрополії - залишало мало шансів для подібного творення. Разом з тим генеза станових прав козаків ґрунтувалася на реальних суспільних традиціях. На кристалізацію «рицарських вольностей» безпосередній вплив мали взаємовідносини козацтва з представниками різних груп населення, які становили джерела його формування. Крім того, у цьому процесі важливе значення мали й стосунки козаків з місцевою та королівською владою.

Найчисельнішим соціальним станом означеної епохи виступало селянство. Його стосунки з козаками протягом тривалого часу базувались на відсутності суперечностей в різних сферах суспільного життя. Однак ситуація поступово змінювалася з поширенням кріпосницьких відносин на Подніпров'я. Окрім селян, найбільш потерпали від цього суспільного зла козаки, яких місцева влада всіляко намагалась звести до рангу вірнопідданих холопів. Разом з тим, ідеал козака - вільної людини,

яка користується правами і привілеями, глибоко проникав до свідомості селян. Все це привело до формування спільності інтересів двох соціальних груп населення, що вперше проявилось під час козацьких повстань 1591-1596 рр.

Прагнення селян до здобуття козацьких вольностей в першій половині XVII ст. вилилося в широку хвилю «покозачення». Особливого розмаху цей рух досяг у Київському воєводстві. Водночас у вирішальну фазу вступала і боротьба козацтва за станові права. У найвищих її проявах для посилення тиску на владні структури козаки вели пошук союзника. І тут найбільш активним елементом виявилось селянство, в чому неодноразово переконувалися запорожці. Цілком закономірною звучала вимога козацького гетьмана Павла Бута залучати для формування повстанської армії «якогого більше селян» [13, с. 15]. Про те, що даної мети вдалося досягнути, свідчить витяг із звіту королівських комісарів про ревізію козацького реєстру після Боровицької капітуляції наприкінці 1637 р. «Козаки хотіли себе виправдати, - говорилося в документі, - вказували, що той бунт підняли своєвільники з слобід українних. Але Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ні хлопи без козацького імені і поради, ані козаки, без хлопської сили вистояти не можуть» [8, с. 285]. Селяни складали значний відсоток війська Богдана Хмельницького, яке в окремі періоди досягало кількох сотень тисяч.

Складнішими були стосунки козаків з міським населенням. Специфіка українських міст справляла певний вплив на еволюцію козацько-міщанського союзу. Якщо північний регіон був представлений переважно ремісничо-торговим людом, то південний - військово-службовою верствою. Як зазначав М. В. Довнар-Запольський: «Под мещанами южных украинских городов ошибочно было бы разуметь городской класс в собственном смысле этого понятия. Он был городским только в смысле оседлости в городе, несения городских повинностей и пользования изстаринными городскими вольностями. По своим же занятиям южное мещанство было низшим военнослужбым классом и такими же входниками, как и земляне и их подданные. Из этого объединения в повинностях мещан низшей военной службы, возлагавшейся в северных староствах на специальные военнослужбы элементы, и занятий по эксплуатации земельных богатств видно, что на юге мещанство играло такую же роль, какая на севере принадлежала панцырным боярам, ордынским слугам и т.п. группам» [3, с. 86-87]. Тому не випадково у боротьбі проти урядників та власників міст природними спільниками козаків виступали городяни. Коли взяти до уваги, що все міське населення зобов'язане було володіти зброєю і мати її для оборони міста, стане очевидним, чому останні відгукувалися на будь-який спалах соціальних конфліктів.

Зростання соціального і національного гноблення сприяло зміцненню взаємовідносин козаків з городянами. Останні складали одне з джерел покозаченого населення в першій половині XVII ст. Вже в ході польсько-російської війни періоду Смути в Московському царстві тисячі міщан Подніпров'я і Лівобережжя оголошували себе вільними козаками, запроваджуючи на місцях органи козацького самоврядування. При підтримці козаків спротив органам місцевої влади чинили й городяни Правобережжя. У відповідь постановою варшавського сейму (1607)

Корсунь і Брацлав були позбавлені магдебурзького права. Однак процес покаяння міщан не припинився, про що красномовно свідчить декларація королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. [1, с. 208].

Проблему для міщан становили козацькі лежі, які здійснювалися за прикладом жовнірських. Право на постої козаки виправдовували належністю до «рицарських людей», службою польському королю і всьому християнському світу. Міщани і представники міського уряду, насамперед, при наявності магдебурзького права, скаржилися перед вищими сановниками на утиски з боку козаків. Так, у листопаді 1620 р. кияни подали супліку воеводі, в якій йшлося, що п'ятитисячне Військо Запорозьке прагне «доконечно в'їхати до Києва на зимівлю. За нинішньої дорожнечі, для людей, які не оруть і немає ніякої ріллі і фільварків це було б великим нищенням» [11, с. 18]. Великих масштабів досягали козацькі лежі в містах та містечках Київського воєводства після завершення Хотинської війни. На варшавському сеймі (1623) князь Єжи Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти козаків. Пізніше в листі до короля Сигізмунда III він писав, що їх «явно і таємно підтримує мало не вся Київська земля» [4, с. 288]. Посилання на право козацьких леж у містах Придніпров'я з усією гостротою поставало під час повстань 1630 і 1637-1638 рр. Водночас козацькі ватажки вбачали у міщанах надійних союзників. Характерним є лист гетьмана Павла Бута до переяславських козаків і міщан від 12 серпня 1637 р.: «Пану отаману переяславському і всьому товариству, посполству бажаємо від Бога доброго здоров'я... Будьте єдиними і згуртувавшись всі разом, приходьте з панями полковниками до війська, а там уже обміркуємо для себе найкраще» [13, с. 12]. Відповідною виявилася і реакція властей. «Ординацією Війська Запорозького» (1638) городянам заборонялося вписуватися до козацького реєстру, а також видавати дочок за козаків під загрозою конфіскації майна. Цим же документом проживання козаків обмежувалося прикордонними містами.

Своєрідної еволюції зазнали відносини козацтва з представниками панівних верств тогочасного суспільства: князями, зем'янами, шляхтою, боярством. До другої половини XVI ст. мало місце в основному дружнє ставлення їх до козаків як спільників у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Крім того можновладці постачали запорожців зброєю та провізією, за що отримували частину козацької здобичі. Перебуваючи на посадах місцевих урядовців, шляхтичі й самі брали участь у козацьких походах. Тому їх прізвища нерідко фігурують в історіографії серед «організаторів» козацтва: Гербурти, Струсі, Сенявські, Збараські, Заславські, Корецькі, Сангушки. Козацький Низ став своєрідною школою для шляхетської молоді, а окремі вихідці з шляхетських родин - Оришовських, Ружинських, Микошинських віддають перевагу лицарському ремеслу, очолюючи Військо Запорозьке.

Зростання авторитету козацтва наприкінці XVI ст. і зміна поземельних відносин на Подніпров'ї призвели до погіршення стосунків між козаками і панівною верхівкою. Козацьке землеволодіння усталене, як правило, на звичаєвому праві, ставало на заваді розширенню шляхетських маєтностей і магнатських латифундій. Тобто, фактичну основу суперечностей складала боротьба за землю. Потужним каталізатором конфлікту виступала також стація, вимога так званих «леж» і «приставств». Не одержуючи тривалий час платні за службу від уряду,

козаки надолужували свої потреби поборами в шляхетських маєтностях. Так у володіннях брацлавського воеводи Януша Збаразького і сусідньої шляхти (1583) козаки вимагали, щоб їм давали харчі. Загін, очолюваний писарем реєстрового війська Янчею Бегером «гвалтом собі приставства позабирав і шкоди немалі поробив» [10, с. 403]. Згодом у листі до короля Стефана Баторія воевода писав: «Раніше я скаржився на Янчу, що собі силоміць позабирав приставства і наробив немало шкоди, тепер приїжджають і говорять, що мають у мене приставства і наказують уряднику, щоб давав їм поживу, називають навіть королівського посланця, з відома якого визначені їм приставства. Ледь можна упросити, щоб не брали силоміць, а далі лише Бог знає, що буде. Я переконаний, що вони ходили в похід без королівського наказу, тому вважаю неоправданим давати їм приставства» [12, с. 18]. На Житомирщині в тому ж році Лук'ян Чорнинський, зібравши кілька сотень козаків, напав на містечко шляхтича Фрідріха Тишкевича, вимагаючи стації. У шляхетській інструкції з Київського воеводства на вальний сейм 1590 р. відзначалося, що козаки «поводяться з нами не інакше, як татари - накладають великі окупі на народ шляхетський і міста - тільки, що маєтностей не палять» [4, с. 65].

Придушення виступів не усунули суперечностей у козацько-шляхетських відносинах. Навпаки, генеза цього конфлікту мала динамічне продовження. Інтереси шляхти і козаків дедалі частіше стикалися у боротьбі за земельні маєтності. Хоча інколи мало місце використання останніх землевласниками у якості збройної сили для розширення володінь. Так, у виписці із рішення київського гродського суду (1623) йшлося про наїзд шляхтичів Копилевських з калиновськими козаками на містечко Копіївка - власність Федора Четвертинського. Цілком очевидно, що зиск від подібних «походів» мали не лише зухвалі шляхтичі, але й козаки, здобуваючи таким чином «козацький хліб» на волостях. Маєтність Андрія Фірлея Обухів Київського воеводства на початку 1630 р. була піддана нападу шляхтичів Андрія Зборовського і Григорія Мрозовського, до складу загону яких входили власні піддані та козаки [9, арк. 2].

З іншого боку в козацько-шляхетських відносинах значну роль відігравав конфесійний чинник. Боротьба за збереження православ'я сприяла зближенню козацтва з українською шляхтою. Гаряча промова земського посла Лаврентія Древинського на варшавському сеймі восени 1620 р. була підтримана реальними кроками запорожців по відновленню православної ієрархії. Крім того, частина козацької старшини формально належала до шляхетського стану і користувалася відповідним імунітетом.

Дещо інакше склалися взаємовідносини між козацтвом і нижчим прошарком землевласників - українським боярством. За своїми суспільними функціями останнє було тотожне козацтву, а в правовому відношенні бояри та військові слуги займали проміжне становище між вільним селянством і шляхтою. Перехід бояр у козацтво мала місце вже в литовський період через урядові ревізії прав феодалів на шляхетство. Проте справжньої «чистки» боярство зазнало після Люблінської унії 1569 р., адже в польській правовій системі місця для даної соціальної верстви населення не знайшлося. Переважна більшість ненобілітованих дрібних рицарів-бояр за відсутності документального підтвердження на землеволодіння змушена була перетворюватись на державних або ж приватних селян. Хто не згоджувався

з такою долею, насамперед мешканці південного прикордоння, той шукав притулку в козацтві. На думку Сергія Леп'явка: «Покозачившись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх рицарських прав» [6, с. 35].

Утвердження козацтва як соціального стану значною мірою залежало від його взаємовідносин з місцевою та центральною владою Речі Посполитою. Ставлення уряду до козаків визначалося як внутрішньою, так і зовнішньою політикою держави, носило складний і суперечливий характер. Козацькі походи, а також погроми купецьких караванів, призводили до загострення стосунків Речі Посполитої з Кримським ханством, Молдовою, Валахією, Туреччиною. Разом з тим Військо Запорозьке становило вагомий бойовий одиницю для вирішення зовнішньополітичних проблем, насамперед у протистоянні з Московською державою та Швецією. Створення козацького реєстру передбачало поповнення збройних сил держави в перший період Лівонської війни, зважаючи й на небезпеку татарської агресії. Однією з причин надання прийнятим на державну службу певних прав і привілеїв була, очевидно, відсутність коштів у казні для набору професійних європейських вояк, яких на той час не бракувало. То ж навряд, щоб у планах уряду з самого початку чітко ставилося питання власне реформування козацьких сил, скоріше - налагодження над ними надійного контролю. Однак досить скоро ситуація змінилася. Якщо Стефан Баторій з початку свого правління недовіриливо ставився до запорожців, то «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. свідчить про намагання короля скористатися воїнськими можливостями українських козаків.

У стосунках уряду з козаками спостерігалися й досить радикальні мотиви. За участь у повстаннях 1591-1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване, відповідно скасовувалися й «козацькі вольності». Однак таке становище тривало недовго. Потреба у дешевому і надійному війську для підтримки молдавського господаря Ієремії Могили зумовила короля Сигізмунда III знову звернутися до запорожців. Як наслідок успішного походу до Молдавії на чолі з гетьманом Самійлом Кішкою стала постанова вального сейму від 13 березня 1601 р. В ній, зокрема, зазначалось: «Оскільки запорожські козаки вірно і достойно служили нам як у недавньому поході проти Михайла (мультиянський воєвода, суперник Могили. - В.Щ.), так і тепер обіцяють служити проти Карла (шведського короля. - В.Щ.), ми відмінємо баніцію, оголошену на них сеймовою ухвалою за минулі бунти Косинського і Наливайка, скасовуючи її для тих, хто вийде на нашу військову службу в боротьбі з Карлом і, вийшовши на таку службу, підкорятиметься волі старшого, призначеного гетьманським урядом у погодженні з нами» [15, т. 2, с. 311]. Зацікавленість у козацтві виявляв польський уряд і в наступні роки, в період Лівонського походу та під час підготовки до війни з Московією.

Джерельні матеріали містять численні скарги кримського та турецького правителів до уряду Речі Посполитої на «козацькі свавілля» і заклики «знищити запорожців». В протилежному разі султан неодноразово загрожував агресією. У відповідь король обіцяв виконати прохання, якщо справа стосувалася реєстрових. Однак у багатьох випадках перед урядовцями поставало складне питання. Характерним є лист Сигізмунда III турецькому султану Ахмеду I від 8 листопада 1607 р., в якому король Речі Посполитої писав про неможливість покарання запорожців, оскільки вони «не підлягають нічийй

владі» [4, с. 119]. Така позиція офіційної влади свідчила про її неспроможність контролювати діяння українських козаків. Водночас дедалі більші їх контингенти залучалися до військових кампаній проти сусідніх держав. Серед найбільших з участю запорожців була війна проти Московської держави на початку XVII ст.

Відверто вороже ставлення Сигізмунда III до українського козацтва мусило було поступатися перед реальними державними потребами. Такий компроміс особливо виразно проявився в часи гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Польський полководець Якуб Собезький, характеризуючи козацького ватажка, зокрема зазначав: «Этот Петр Конашевич, муж редкой мудрости и зрелого суждения в делах, находчивый в словах и поступках, хотя по происхождению, образу жизни и привычкам был простой человек, тем не менее в глазах позднейшего потомства он достоин стать на ряду с самыми знаменитыми людьми своего времени в Польше. Много раз предпринимал он морские походы в челнах во главе запорожского войска и всегда судьба особенно благоприятствовала ему: он всегда возвращался покрытый славою... Одним словом это был человек смелый умом, искавший опасностей, пренебрегавший жизнью, первый в нападении, а в отступлении последний... В силу своего служебного положения всегда верный королю и речипосполитой, он бывал суровым в деле подавления козацких своеволий; нередко даже, не задумываясь, казнил смертью за малейшие провинности; свои не долюбливали его за это и неоднократно уже волею большинства он едва не был лишен верховного предводительства запорожским воском» [5, с. 59–60]. Петру Сагайдачному неодноразово доводилося фактично виступати посередником між урядом Речі Посполитої та запорозькою вольницею, яка не бажала визнавати зверхності короля над козаками.

З середини 20-х рр. XVII ст. в Україні мали місце великі козацькі повстання. Їх придушення, безумовно, не сприяли зростанню авторитету королівської влади серед козацтва. Водночас з польського боку вживалися заходи для пошуку компромісів. Так, урядовим комісаром в Україні на початку 30-х років був призначений виходець із православної шляхти Адам Кисіль. Здобувши авторитет серед козаків під час Смоленської війни, він доклав немало зусиль для порозуміння запорожців з властями. При цьому, зважаючи на наявність різних прошарків козацтва, Кисіль рекомендував діяти «трьома способами: старшині давати подарунки; людей хороших і тих, які мають оселі і на них озираються, ублажати ласкою, представляючи їм розум вітчизни (Речі Посполитої. - В. Щ.) і звільнення їх нащадків від кріпосної залежності, а бунтівників, голоту, які живуть однією здобиччю, залякувати смертною карою, оскільки все добропорядне і святе вилітає у них з голови лиш тільки вони опиняються на Дніпрі» [7, арк. 87].

Велику надію у справі розширення реєстру і стабілізації взаємовідносин з центральною владою запорожці покладали на нового короля Владислава IV. Козацтву бувший королевич був зобов'язаний допомозі під Москвою восени 1618 р. Прихильне ставлення Владислава до запорожців як вагомої збройної сили особливо зміцнилося після Хотинської битви. Тому не випадково напередодні елекційного сейму у Варшаві восени 1632 р. козаки надіслали королевичу листа, вказуючи на нього як на єдиного законного кандидата на престол. Традиційне прохання підтвердити «вольності старожитні» супроводжувалося обіцянкою у разі спроби відсторонення Владислава від престолу подати йому збройну підтримку. І справ-

ді, в ході Смоленської війни на державну службу було залучено тисячі запорожців. Проте на цей час великої ваги в житті Речі Посполитої набирали магнати, так звані «королев'ята» - Калиновські, Вишневецькі, Любомирські, Потоцькі. Їх латифундії поширилися по всій козацькій батьківщині - Подніпров'ю.

Головними противниками утвердження магнатського панування виступили козаки. Разом з тим і Владислав IV прагнув спертися на них для протидії магнатській олігархії. Хоча такому союзу не сприяло становище в Україні з підписанням Поляновського договору (1634) Речі Посполитої і Московії. Потреба уряду в запорозькому козацтві виникла знову в зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною. Під час зустрічі у Варшаві з козацькими послами Іваном Барабашем, Ілляшем Караїмовичем, Іваном Нестеренком і Богданом Хмельницьким у квітні 1646 р. Владислава IV йшлося про організацію походу до Криму, за що король обіцяв відновити «козацькі вольності», збільшити реєстр до 20 тисяч, а також не допускати розквартирування кварцяного війська на Подніпров'ї. Спеціальний універсал на право набору козаків Владислав IV скріпив не державною, а особистою печаткою [2, с. 352–353]. Однак на перешкоді воєнних приготувань стали магнати. Вони прибули до столиці на сейм у супроводі власних військових загонів і зажадали від короля припинити мобілізацію. Спроби Владислава IV покластися виключно на козаків для набору військових контингентів також провалилися через розкол серед верхівки Війська Запорозького.

Інший критерій лежав в основі ставлення місцевих властей до козаків. В багатьох містах прикордонної смуги спостерігалася напруга через прагнення останніх вийти з-під адміністративного підпорядкування урядовців. На старост покладалася обов'язки здійснення контролю над козаками, які проживали в королівщинах. Мешканці світських та духовних маєтностей, в тому числі і козаки, мали б підлягати юрисдикції власників цих володінь. Разом з тим представники місцевої адміністрації, як правило, й самі володіли великими земельними угіддями і були зацікавлені у виведенні з них козаків. Тому боротьба реєстрових за право проживання в шляхетських маєтностях проходить червоною ниткою серед домагань перебуваючих на державній службі. Однак старости неприхильно ставилися до козацьких прагнень, що загострювало соціальну напругу. Постанова вального сейму 1611 р. чітко визначала дії місцевих властей при «козацьких свавільствах»: «правосуддя здійснюватиметься на трибуналі без права на жодні відстрочки, як у справах про заподіяну кривду. А якби вони, самі собою зібравши ватаги, блукали по наших і шляхетських маєтках і завдавали шкод, наші старости мусять діяти проти них згідно з давнім звичаєм, приборкуючи таку сваволю усіма способами, аж до рушення повіту включно» [15, т. 3, с. 16]. Отже, старости наділялися високими повноваженнями для боротьби з козацькою вольницею.

З іншого боку козаки неодноразово писали у Варшаву, шукаючи захисту у короля і вищих урядовців проти панського свавілля. Зокрема, зазначалось про введення нових податків, примусове виконання різноманітних повинностей і навіть безпідставні ув'язнення всупереч існуючим козацьким привілеям. В одній із скарг йшлося про незносні кривди, які завдавалися «від державців тобто від старост українних і їх намісників не лише нам козакам або ж товаришам нашим, над якими вбивства і всілякі звірства за своїми уподобаннями чинять, але й у маєт-

ностях наших, здобутих кривавим потом своїм, у боротьбі з неприятелем святого Христа» [14, s. 105]. Прохання про повагу до козацьких вольностей міститься в листі старшого реєстру Михайла Дорошенка до київського воеводи Томаша Замойського: «Декларація нашого милостивого пана і комісарів, висловлена під час комісії (Куруківської. - В. Щ.) за всілякі наші проступки пробачає не лише нас, які перебувають на службі Речі Посполитої, але і тим нашим товаришам, які кілька років тому на службі перебували, а найбільш старим козакам, які постраждали на службі Речі Посполитої і убогим вдовам, сиротам заслужених мужів... Тому утиски їм аби дідичі і підстарости не мали права чинити. Але тепер всілякі незносні кривди починають. Звідси боїмося зростання свавілля, бо пограбований не може миритися з таким становищем і не лише поповнить Москву, але й поганські провінції. Повідомляю тебе аби вчасно тому міг запобігти» [11, s. 31]. Не випадково і в інструкції Війська Запорозького послан на вальний сейм 1637 р. знову містилася скарга на дії місцевих державців. Проте у відповідь звучали лише обіцянки уладнати існуючі конфлікти. А завершення строків селянських слобод на Подніпров'ї в 20-30-х роках XVII ст. зумовило різке зростання соціальної напруги в суспільстві. По одну сторону барикад опинилися місцеві урядовці і землевласники, по іншу - селяни в союзі з козаками, які вели боротьбу за утвердження станових прав.

Отже, на шляху утвердження козацтва новою соціальною верствою Речі Посполитої велике значення мали його взаємовідносини з іншими прошарками населення. Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від боярства та шляхти, що мало значний вплив на формування станової свідомості. У стосунках із місцевою та королівською владою козаки завжди намагалися підкреслювати володіння «старожитними вольностями» і рішуче виступали за їх відстоювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 433 с.
2. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
3. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI века / М.Ф. Довнар-Запольский. – К., 1908. – 118 с.
4. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.
5. История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1898. – Вып. 2. – С. 45–82.
6. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
7. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. - Ф. 2, спр. 13402. – 224 арк.
8. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів – К., 1993. – 375 с.
9. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 256, оп. 1, спр. 144. – 15 арк.
10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Krako Archiwum Gł AGAD. Archiwum Radziwiłłów V, spr. 18609. – 72 s.
11. Dyaryusz transakcyi wojennej mie Listy Stanisl Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – 482 с.; Т. 3. – 472 с.